

Sborník ze semináře

ZKOUMÁNÍ VÝROBNÍCH OBJEKTŮ A TECHNOLOGIÍ
ARCHEOLOGICKÝMI METODAMI

12. prosince 1979, Technické muzeum v Brně

Dr. Rostislav V e r m o u z e k

Z dějin vápenictví

Jedním z odvětví výroby stavebních hmot, jež nebylo donedávna studováno a zpracováváno, je vápenictví. Vápenictvím rozumíme výrobu vápna a jeho distribuci, jak je známe z feudálního a kapitalistického období, vyjma produkci ve velkých pecích.

Z historie víme, že pálení vápna je dovednost velmi stará, vápno znali již staří Egypťané a samozřejmě i Řekové a Římané. Zdá se, že Římané znali dva druhy vápna, jednomu říkali C a l x , druhému c e m e n t u m.

Vápna bylo používáno běžně také ve středověku, u nás je doloženo ze staveb z velkomoravského období a samozřejmě i z objektů románských a gotických. Podle jeho množství v maltě můžeme rozlišit různé stavební fáze zděných objektů.

O vlastní výrobě vápna v minulosti se donedávna vědělo málo a teprve v poslední době se tato otázka stává předmětem zájmu. Vděčíme za to několika nálezům vápenických pecí na různých archeologických lokalitách.¹⁾

Chceme-li řešit pálení vápna po stránce historické, narazíme na naprostý nedostatek pramenů. Tím není ovšem řečeno, že by se vápno u nás v historické epoše nepálilo. Jeho výrobu dosvědčují místní názvy, které jsou doloženy již ve 14. století. Roku 1337 se jmenuje u Chlumce nad Cidlinou osada Vápno, 1398 stejnojmenná ves u Českého Dubu.²⁾ Roku 1450 se uvádí ves Vápenice u Sedlčan, 1589 osada Vápenka u Teplic nad Metují, v roce 1603 skupina cha-

lup zvaných Vápenice u Příbramě, 1790 Vápensko, vzdálené 8 km od Nymburka.³⁾ Na Moravě máme kopaničářskou osadu Vápenice u Uherského Brodu doloženou až na přelomu 18. a 19. století.

Zhodnotíme-li tyto názvy, vyplýne z toho, že osady Vápno se nacházely v místech, kde se pátilo vápno případ od případu nepochybně ze zdrojů místních surovin. Stabilní zařízení, to jest vybudovanou pec, můžeme předpokládat ve vsi Vápenice, Vápenka a snad i v osadě Vápensko, jež však spíš ukazuje na obnovenou pustou ves.

Shrneme-li všechno, co se z archeologických nálezů a místních názvů dá vytěžit, dospějeme k následujícím závěrům:

Výroba vápna šla po dvojí linii: 1. V osadách, zvaných Vápno, si je ze zdrojů místních surovin vyráběli lidé pro vlastní potřebu. Ta nebyla až do minulého století velká, vápna se používalo jen na bílení, neboť venkovská obydlí bývala většinou dřevěná a tam, kde byla zdená, stavěla se na hliněnou maltu. 2. Velké objekty budované za feudalizmu měly svou vlastní kameňickou huť, vlastní vápenici a byly-li z cihel, jako chrám Panny Marie na Starém Brně, nebo kostel Sv. Vucha v Hradci Králové, i svou vlastní cihelnu.

Po husitských válkách, když začala šlechta hospodařit ve vlastní režii, budovala nejen dvory, ale zařizovala také "přidruženou výrobu", mlýny, pily, pivovary, cihelny a vápenky. Místa, kde vybudovali feudálové vápennou pec, se říkalo Vápenice.

Zatímco ostatní podniky prosperovaly a staly se v druhé polovině 15. a zejména v 16. století a později vydatným zdrojem šlechtických příjmů, se vápenice neprosadily. Spotřeba vápna byla nepatrná a poddaní si je pátili sami jak ukáží dále. Vápno však potřebovala vrchnost pro stavbu a údržbu honosných renesančních zámků a hospodářských budov, proto byla na každém šlechtickém statku, kde k tomu byly jen trochu příznivé podmínky, vápenná pec.

Hospodářsky orientovaní feudálové šestnáctého století usilovali o ekonomickou soběstačnost svých dominií a neopomněli v trhových nebo směnných smlouvách uvést vše, co na panství bylo. Ze zápisů zemských desek olomouckých se dovídáme, co všechno

patřilo při prodeji holešovského statku roku 1598 k tomuto zboží. Bylo to město Holešov s ulicemi a předměstími, mlýn, pila, pivovar, cihelna, vápenice, poplužní dvůr, kostelní podací, vinný šenk a další náležitosti a práva. ⁴⁾ Stejně podniky jsou vyjmenovány také při prodeji holešovského dominia roku 1609. ⁵⁾ Řada vrchnostenských podniků i s "vápenicí blíž města Vizovic" je uváděna také při prodeji vizovického panství v roce 1602. ⁶⁾ Vápenice je spolu se sladovnou, ovčínem, cihelnou a dalším příslušenstvím jmenována roku 1637 při statku kvetínském. ⁷⁾ V roce 1641 se uvádí vrchnostenská vápenice spolu s jinými podniky i při prodeji vesnice Korytné. ⁸⁾ V téže roce je v zemských deskách zapsáno, že obyvatelé Korytné mají právo svobodně lámat kámen na vápno a ve vápenicích vápno pálit. ⁹⁾ Zmínka o vápenicích napovídá, že si poddaní této vesnice pálením vápna přivydělávali.

Roku 1602 si stěžují poddaní z vesnice Březolup, že musí vozit kámen k vápna pálení. ¹⁰⁾ Ze zápisu není patrné, zda feudál, jemuž vápenec vozili, potřeboval vápno pro sebe nebo je prodával. První možnost je pravděpodobnější, neboť vápenice byly málo výnosné, takže je nenajdeme mezi podniky, které šlechta po třicetileté válce vlastnila a později pronajímala.

Naproti tomu můžeme aspoň nepřímě doložit pálení vápna poddanými pro vlastní potřebu. Dosvědčuje je tu a tam místní tradice a hlavně hojně se vyskytující pomístní názvy, které ukazují na výrobu vápna. V Moravských Knínicích (okr. Brno-venkov) jsou dokonce tři: Přední vápenice, Zadní vápenice a Vápenice. První dva názvy označují svažité stránky nedaleko vesnice při silnici k Chudčicím. Po nějakých vápenných pecích tu není ani stopy, ba není tam ani vápenec. Ten se sem vozil podle vyprávění ze zalesněného kopce Vápenice, kde proniká na povrch a jsou tam viditelné stopy po jeho lámání. Bývala prý tam panská vápenka, v ostatních dvou si pálili vápno poddaní.

Pomístní název Vápenice se vyskytuje také na Lipůvce, okr. Blansko. Označuje malý, patrně obecní pozemek, který leží na západním okraji vesnice, na začátku dnes zavezené zmoly, již šla stará cesta do Nuzířova. Vápenec se v blízkosti nevyskytuje, vozil se tam buď z Čebína nebo z žíly, která vystupuje na povrch v údolí potoka Lubě mezi Lažany a Skaličkou.

Vápenice bývala také v Tišnově. Nacházela se za zájezdní

hospodou Humpolkou blízko popraviště po levé straně cesty, vedoucí do Hradčan. Dnes jsou tam domy číslo popisné 275 a 353. Kámen u vápenice nebyl, dovážel se tam z jižního upatí hory Květnice, kde jsou podnes patrné stopy po jeho lámání. Vápno se v těchto místech pálilo až do konce 19. století, dokud nebyla zbudována vápenice velkostatku kláštera Porta coeli pod kopcem Schellenberkem.

Pálení vápna dosvědčuje také pomístní název v malé vsi Řepce.¹¹⁾ poblíž Lomnice u Tišnova. Také v městečku Lomnici je místo, jemuž se říká Na vápenici. Nachází se v ohybu silnice, která spojuje Lomnici se vsí Ochozí. Před vybudováním silnice tu býval při staré cestě malý dolík v němž se pálivalo. Místo bylo vybráno pro výrobu vápna proto, že je zde slabá žíla vápence, na který je okolí Lomnice velmi chudé. Pálení vápna v těchto místech nikdo z lomnických starousedlíků nepamatuje, neví se ani, zda tu stávala nějaká pec a pomalu upadá v zapomenutí i pomístní název "Na vápenici"¹²⁾.

Pouze ústní podání a pomístní název se zachoval po pálení vápna v obci Rašově, okr. Blansko. Na Blanensku se vápno pálivalo i v městečku Černé Hoře. Provádělo se to na mírném svahu při trase staré Trstenické stezky v místech, kde od ní odbočovala cesta do Lhotky. Na lokalitě je žíla vápence. Pálení si tu už nikdo nepamatuje, ani nemůže říci, zda tu bývala vápenická pec jako zařízení trvalejšího rázu.¹³⁾

Další pomístní jméno, které svědčí o pálení vápna, se nachází v katastru obce Doubravníka, okr. Žďár nad Sázavou. Jmenuje se Na vápenici. Je to malá rovinka při výstupu Báckého potoka z úzkého zalesněného žlebu do svrateckého údolí. Po nějaké vápenické peci tu nenajdeme ani stopy. Také vápenec se zde nevyskytuje, neboť celé okolí je složeno ze svratecké ruly. V místním podání se udržuje povědomí, že se tu kdysi pálivalo vápno, potřebný kámen se vozil ze vzdálenosti 25 kilometrů z Lažánku Tišnova. Je zajímavé, že se nebral z Nedvědice nebo jejího okolí, kde se vyskytují více nebo méně čisté mramory. Tyto nebyly asi na pálení vápna vhodné.

Další vesnice, u které můžeme vystopovat pálení vápna, jsou Dolní Loučky u Tišnova. Dokazuje to pomístní jméno Na vápenici. Název se vztahuje na vysokou terasu nad hospodou. Stopy po vápe-

nické peci tu nejsou, ani vápenec se zde nevyskytuje. Musel se sem dovážet patrně z hory Květnice nebo Dřínové u Tišnova.¹⁴⁾

Vápno se na tišnovsku pálívalo také u vesnice Kojetína. Svědčí o tom pomístní název Vápenica, který označuje svažitou parcelu ležící západně od vsi při silnici k Vidonínu. Pozemek býval panský, dnes je tu pole JZD Žďárecko, které přechází v pastvinu. Místní občanka Marie Pochopová, rozená Kouřilová (nar. 1899) sdělila, že její dět Josef Kouřil, narozený v roce 1847, si zdejší pálení vápna pamatoval.¹⁵⁾

Poslední lokalita, kterou se chdi zabývat, se nachází v údolí říčky Bobrůvky na katastru obce Skryje (dříve okres Tišnov, dnes Žďár nad Sázavou). Je to vysoko položená planinka při staré cestě, která šla z Tišnovské Nové Vsi do Skryjí k Mašíčkovu nebo Buchalovu mlýnu. Říká se tam Na vápince. Zbytky nějaké vápenné peci tu nejsou, zato je tam žíla vápence, z níž se brala surovina. Vápno tam pálili nepochybně obyvatelé ze Skryjí a Nové Vsi, neboť vápenka se nachází nedaleko novoveských hranic. Tuto lokalitu však můžeme považovat za velmi starou, patrně se tu pátilo vápno potřebné ke stavbě hradu Rysova, od něhož je Vápinka vzdálena něco přes pět minut a je s jeho předhradím spojena cestou donedávna hojně používanou.

- - - - -

Zkoumáme-li polohy Vápenice, Na vápenici, U vápenice, nebo Vápinka, zjistíme, že jsou většinou umístěny ve svahových polohách nebo v průvanových místech. Volbu míst ovlivnily podmínky, které byly potřebné pro pálení vápna. Na těchto lokalitách totiž nebývaly vápenné pece, vápno se pátilo na rovinách nebo v dolících vyhloubených ve svahu. Vápenec se tam roval do tvaru kopule, která měla uvnitř prostor potřebný na topení. Přikládalo se do něho otvorem ponechaným ve vyrovnaném kamení při zemi. Byl umístěn tak, aby do něho šel vítr nebo proud vzduchu, který táhl vzhůru po svahu. Zvyšoval se tím tah a žár v "peci".

Aby se zabránilo unikání tepla a vypálil se i kámen na vnější straně kopule, zaházel se vyrovnaný vápenec při zemi hlínou, výše se obložil drnem nebo omazal blátem připraveným ze žluté cihlářské hlíny. Tomuto blátivému obalu se říkalo "kabát".¹⁶⁾ Když bylo vápno vypáleno, hromada se rozebrala, ba odvezl se

i vápenný prach a popel se použil na hnojení polí.

Kámen na pálení vápna se do těchto vesnických "pálenic" vozil často ze vzdálených lomů. Dělalo se to v zimě, kdy nebyla práce v polích a také roboty byla mnohem menší než v létě. Zimní dopravě se dávala přednost ještě z jednoho důvodu: na jaře, v létě i na podzim bývaly cesty špatné, plné výmolů, nerovností a louží a dobytek i vozy na nich velmi trpěly. Mráz cesty zpevnil, sníh vyrovnal výmoly a tak se kámen v zimě na saních velmi snadno vozil. Sáně byly nízké, takže i nakládání a skládání bylo lehčí.

Poptávka po vápně vzrůstala tak, jak se po velkých požárech nahrazovaly dřevěné stavby zděnými a poddaní z vesnic, kde byl vápenec, toho využili a začali pálit vápno na prodej. Počátek této výroby klade místní tradice v Lažánkách u Jišnova do roku 1711.¹⁷⁾ Tržní vápno se tam už nepálilo ve volně rovných kopulích, ale výrobci si budovali malé stabilní pece, zapuštěné ve svažitém terénu do země. Tyto pece měly řadu výhod, vápenec se do nich snáze rovnal než do volných kopulí, okolní terén bránil úniku tepla, takže se ušetřilo paliva.

Vápenice v Lažánkách byly vybudovány na mírném svahu za vesnicí, kde se říkalo Na kosové, někteří vápeníci je však měli v zahradě za stodolou. Vápno se v Lažánkách páliko původně jen na líčení a rozváželo se do okolí na trakařích. V době napoleonských válek už byla jeho výroba běžná. Ve vápenkách se topilo méněcenným dřevem a když to nebylo dost používalo se běžné dřevo pali-vové. Správa brněnských městských lesů počítala s pravidelným odbytem tohoto dřeva pro lažánecké vápeníky a když nemohli pro časté přípráže v době napoleonských válek roku 1804 pálit, zůstala spousta neprodaného dřeva v lesích a leníci z toho měli těžkou hlavu. Domácké pálení vápna a jeho distribuce kvetla v Lažánkách po celé devatenácté století a udržela se až do znárodnění v roce 1950. Lažánečtí vápeníci zásobovali vápnem celou jihozápadní Moravu od Znojma až po Poličku. Je to kraj, kde je málo železnic, takže spotřebitelům přišlo velmi vhod, když mohli nakoupit vápno od vápeníků v místě svého bydliště.

Kámen, potřebný na pálení vápna, se lámal v Lažánkách v obecním lomu. Pracovali tam pro jednotlivé vápeníky zedníci, tesaři

a nádeníci, kteří neměli v zimě ve svém oboru práci. Kámen se hned vozil k vápenným pecím, ale pálit se začalo obvykle až zjara, až se rozjely stavební práce.

Z připraveného vápence se nejdříve "tloukla pec", to jest kámen se rozbíjel železnou palicí na větší i menší kusy. Tlouklo se do něho "po létech", to jest tak, aby se z něho odštěpovaly ploché kusy. Ty se třídily na několik hromádek podle velikosti a když bylo kamene dost, začala se "pec rovnat". Kámen se obrovnával kolem stěn pece tak, že dolů na pelísku se dávaly menší kusy a čím dál výš kolem dokola stále větší a větší, takže prostor uvnitř pece se zužoval, až se nakonec vršek zaklenul velkými plochými kusy vápence do uzavřené kopule.

Na rovnání pece bylo potřeba nejméně tří pracovníků. Jeden nabíral nahoře kámen do mělkých oválných ošatek, zvaných opálky a podával je těm, kteří stáli na dně pece. Ti je přitlačili tělem ke zdi pece, aby měli obě ruce volné, brali kámen a rovnali ho kolem zdi. Při rovnání pece pracovali nejen muži, ale i ženy.

Kopule vyrovnané pece vyčnívala nad terén a obložila se žulovými kameny. Pak se pec zapálila, to jest rozdělal se v topeništi oheň. Když se rozhořel, přikládala se na něj polena a štípy měkkého dřeva. Pálení (palič) si je připravoval v přístěnku, který kryl topeniště a chránil dělníka před nepohodnou.

Žárem se vápenec rozpálil nejprve do červena, pak do běla, ale otvory mezi ním zůstávaly dlouho červené. Palič je otvorem topeniště pozoroval a teprve když zbělely tak, jako vápenec, bylo pálení skončeno. Trvalo dvanáct až čtrnáct hodin podle jakosti paliva, v zimě i déle.

Když se přestalo ve vápenné peci topit, vypálené vápno chladlo. Trvalo to tak dlouho jako pálení, v zimě o něco méně. Když pec vychladla, odstranily se nejdříve z kopule žulové balvany "hroudí" a pak se pec rozebírala. Začalo se od kopule a pokračovalo se směrem dolů. Často se rozebíralo vápno ještě horké a dělníci si chránili prsty a dlaně před spálením kusy kůže. Vápno se při rozebírání pece obyčejně třídilo, pěkné bílé kusy se dávaly stranou a prodávaly se na bílení, ostatní se prodávalo stavebníkům, ovšem vybraly se z něho kusy přepálené nebo kameny, které se nevypálily.

- - - - -

Domnívám se, že technologii, kterou jsem poznal z autopsie, můžeme promítnout zpátky hluboko do minulosti. Navzdávající tomu objevy vápenických pecí na archeologických lokalitách u nás i v cizině. Snad by stálo za to, upravit terén kolem některé z nich do původní podoby a provést experiment s pálením, aby byly předložené závěry potvrzeny.

Poznámky:

- 1) Jednu vykopal Robert Snášil v zaniklé vsi Zablacanech u Uher-
ského Hradiště (viz: Zaniklé středověké vesnice v ČSSR. Uher.
Hradiště 1971). Několik pecí objevil J. Merta poblíž hradní
zříceniny u Obřan (viz Archeologia historica 2, str. 239 a n.)
- 2) Antonín Profous: Místní jména v Čechách IV, str. 476-7
- 3) Antonín Profous: dtto
- 4) ZDO III, 163
- 5) ZDO III, 417
- 6) ZDO III, 352,
- 7) ZDO III, 615
- 8) ZDO III, 647
- 9) ZDO III, 648,
- 10) ZDO III, 356, poznámka
- 11) Václav Oharek: Jišovský okres, str. 19 (Vlastivěda moravská,
Brno)
- 12) Informoval Alois Musil, ředitel školy v.v.
- 13) Informoval Odehnal, Černá Hora č.
- 14) Informoval kronikář obce Žďárec František Bytešník, bytem
Říkonín č. 5, okr. Žďár n.S.
- 15) Vlastní terénní průzkum
- 16) Sdělení zemřelého Dr. Michaela Vaňáčka, rodáka z vápenické
dědiny Mokré
- 17) Rostislav Vermouzek: Lažáneckí vápeníci. Český lid, roč.
47/1960, str. 212-219

